

³⁴ Априлско въстание, т. II, с. 65. Писмо на Павел Теотодоревич до Кирияк Цанков в Букурещ от 11 август 1876 г.

³⁵ Стара планина, г. I, бр. 3, 18 август 1876; Български глас, г. I, бр. 17, 10 август 1876.

³⁶ Български глас, г. I, бр. 46, 30 април 1877.

³⁷ Пак там.

³⁸ Български глас, г. I, бр. 49, 21 май 1877.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Български глас, г. II, бр. 1, 18 юни 1877.

⁴¹ Български глас, г. II, бр. 2, 28 юни 1877.

⁴² НБКМ — БИА, ф. 5, а. е. 7, л. 343. Писмо на Иван Иванов от Болград до Кирияк Цанков в Букурещ от 28 юни 1877; Български глас, г. II, бр. 3, 2 юли 1877.

⁴³ Български глас, г. II, бр. 3, 2 юли 1877.

⁴⁴ Дончев, Д. Цит. съч., 43—44.

⁴⁵ НБКМ — БИА, ф. 5, а. е. 7, л. 343—347.

ЗА РОЛЯТА И МЯСТОТО НА ЮЖНОРУСКИТЕ БЪЛГАРИ ПРИ ПОЯВАТА НА РУСОФОБСТВОТО

ИВАН СТОЯНОВ

Русофилството и русофобството като явления съпътстват развитието на българското общество в продължение на почти 200 години. От края на XVIII и началото на XIX в., когато идеята, че Русия ще помогне на българите да се освободят, добива плът и кръв, се заражда и страхът от смяната на едно чуждо владичество с друго, пък било то и руско. Не е случаен фактът, че този въпрос вълнува още първата устойчива политическа организация на българската буржоазия, формирана в началото на XIX в. в Букурещ под ръководството на Софроний Врачански. Известно е, че крилото на Иван Замбин държи за присъединяване към Русия на българските земи и българския народ. В същото време групата на Софроний приема руското покровителство, но ратува за самостоятелност на българите.

В историческите изследвания, разглеждащи руско-българските и българо-руските отношения през XIX и XX в., понятията русофилство и русофобство са неизменен спътник на повествованието. Разбира се, тук става въпрос за съдържанието, а не за формата, тъй като филството и фобството по отношение на Русия стават особено актуални в последните десетилетия на XIX век. По това време едва ли не българското общество и българският политически живот се разделят на две — русофили и русофоби. Това е така само на пръв поглед, защото през този период русофилството, русофобството и техните производни са по-скоро вътрешнопартизански проблеми отколкото съществени въпроси за съдбата на България.

Историческата наука е все още в дълг към разкриването на корените и съдържанието на това явление. Има опити в това отношение¹, но в повечето случаи те са направени от гледна точка на групови, социални и партийни пристрастия, което в никакъв случай не допринася за изясняване на същностната страна на нещата. Филството и фобството трябва да се изследват от гледна точка на времето, в което се появяват, а не от гледна точка на авторовото време. В про-

тивен случай вместо реконструиране на историческото минало такова, каквото е било ще се получи репродукция, в която ще преобладават предпочитаните от "изследователя" цветове.

Целта на предложения материал не се заключава в обхващане на целия проблем. Това е невъзможно в едно толкова ограничено по обем изследване. Тук се обръща внимание само на един аспект, влияещ върху появата на русофобството, а именно положението на преселниците в южноруските земи и отражението му в българския обществено-политически живот като мотив за поява на антируски настроения.

* * *

През XIX в. сред българското възрожденско общество във вътрешността на империята и в емиграция възникват различни политически и идейни групировки. Особено отчетливо това явление се наблюдава през 50-70-те години на века. В зависимост от своето място, значение и роля в развиващите се процеси всяко едно от тези течения изработва своя система от възгледи - т. е. собствена идеология, в която определено място намират пътищата за разрешаването на българския въпрос. Макар че всички те тръгват в различни посоки, крайната цел е една. Именно това е, което обединява и революционери, и либерали, и консерватори. Разбира се, терминът "обединява" се използва в най-общ план, защото до реално обединение не се достига чак до края на османското владичество.

Съществуващите направления в българския политически живот не могат да бъдат характеризирани като хомогенни в своята вътрешна същност. Много често сред тях се оформят течения, групировки, лагери, които макар да имат най-общо казано една цел в много случаи се разминават по тактическите прийоми и достигането ѝ. Може би един от проблемите, където това разминаване е най-ярко, е този за отношението към Русия. Тук не става въпрос за мирогледни и стратегически различия, а за такива, наложени от тактически съображения. Напълно естествено е в съответните идейно-политически направления да преобладава мнението на мнозинството по възприетата тактика, поради което в историческата наука се възприемат по-обща категоризация. Така върху цели политически организации се прикрепят определения като русофили, русофоби, русофили, западници и т. н.

Силно влияние върху тези настроения оказват действията на самата Русия спрямо българите, а също така и дейността на Славянските комитети, които работят непокрито като органи на външното министерство по отношение на славянския свят чак до 1875 г. След подписването на Парижкия мирен договор 1856 г. идеолозите на ранното славянофилство разработват нова програма бъдещето на западните и южните славяни. Те трябвало да се вдигнат на

борба срещу Османската и Австрийската империя и върху техните развалини да изградят автономни славянски държави, намиращи се под покровителството на Русия. Руската империя трябвало да ръководи тяхната външна политика и да стане нравствен център на славянския свят². Тази програма не вещае нищо добро за славянството, поради което тя засилва противодействието сред онази част от мислещото българско общество, която и без това се страхува, че помощта на Русия в борбата за политическа независимост ще доведе до тежки последици.

Особено място в налагането и засилването на антируските настроения има положението на българските преселници в южноруските земи. Подмамани от стремежа за по-добър живот, стотици хиляди българи напускат родните огнища и се преселват на север и изток от р. Дунав. Най-благоприятни обстоятелства за това се създават по време на незатихващите руско-турски войни. И ако политиката на Русия, целяща това преселение, първоначално е завоалирана под булото на съдбата на населението, оказало конкретна помощ на руската армия, то по-късно нещата се променят. В "Записките за войната на Русия с Портата", съхраняващи се в архивния фонд на фамилията Воронцови³, с дата 30 ноември 1808 г. е отбелязано, че генерал-фелдмаршал княз Прозоровски, командващ руската Молдавска армия от 30 август 1807 г., изпраща в Русчук специален пратеник за преговори с Ахмед Ефенди. След завръщането си той съобщил, че Манук бей му предложил в името на щастието на Влахия и Молдова, при сключване на мирния договор да се отмени съществуващото до това време строго и пагубно постановление, според което избягалите зад Дунав да се връщат и предават на турците. Тези нещастници изтърпявали твърде много и без това, а и всеки християнин се стремил да премине на север от реката⁴.

Това сведение в "Записките" е интересно поради факта, че то дава обяснение за степента на участието на българите в тази, а и в предходните руско-турски войни. Съществуващата "традиция" за връщането на българите и предаването им на турците след сключване на мирния договор е фактор, който сериозно се отразява върху масовостта на българското участие в подкрепа на руските войски. Тя показва, че Русия всъщност насърчава преселенията тогава, когато тя желае това и, обратно - връща бегълците в пределите на Османската империя, ако прецени, че това е изгодно за нея.

Още по-открито тази практика се прилага след края на Кримската война. От 1860 г. започва целенасочена руска пропаганда сред българите от северозападните области за преселването им в Русия. За целта са изпратени нарочни емисари във Видинско. На мястото на заминаващите се настаняват изгонените от руските предели черкези и татари. Тази политика, осъществявана съзнателно, и то през втората половина на XIX в., е ясно доказателство, че Петербургското правителство се интересува единствено от своите собствени потребности.

Приетата линия на поведение предизвиква силни антируски настроения сред българите. Възрожденският печат реагира болезнено, а Г. С. Раковски пише специална брошура по този въпрос, озаглавена "Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите" /1861 г./. Забележително е, че дори Хр. Георгиев, ръководителят на най-проруската част сред "старите", признава правилността и верността на казаното в брошурата, но въпреки това нарежда тя да се унищожи, тъй като се страхува от влошаване на отношенията с руското правителство.

Г. С. Раковски публикува поредица статии и дописки по този проблем и в "Дунавски лебед". Той отбелязва, че по време на кърджалийските нападения много селища в българските земи запуснали, а жителите им се преселили във Влашко, Молдова и Русия. В тези нови земи те търсели по-добър живот, но една част от тях, настанили се в Херсонската губерния и край градовете Николаев и Харков, загубили колонистките си права и били превърнати в роби, които в Русия се наричали крепостни селяни. Тези българи, подчертава Раковски, забравили майчиния си език, старите обреди и обичаи и били изпаднали в "най-жалостно състояние". Освен това, докато в немските колонии се изучавал свободно немски език, в българските колонии се налагал руският език. "Бедна България - възкликва Раковски - колко е претърпяла и колко синове са се разсеяли и разпръснали по разни чужди места, където нямайки никакво народно покровителство са се слели от нужда с разни други народи"⁵.

Подобни изказвания има в печатните органи на почти всички идейни течения сред българите без в. "Отечество". Така в. "Турция" отбелязва, че политиката на Русия се състои в това да съсипва народния характер на всички, които тя е покорила със сила. "Смилането на народности, още покрити с кръв, което Русия прави в медния си стомах трябва да научи различните народности на отоманската империя туй, което Русия ще направи с тях, ако тя имаше силата и средствата. Бедна Русия!"⁶.

Ако все пак тази позиция на в. "Турция" е обяснима предвид идейните насоки на списващия го кръг, то същото не може да се каже за "Дунавски лебед", "Македония", "България", "Век", "Свобода" и "Знаме". Въпреки това, засягайки въпросите за българските преселници в Южна Русия, техните становища не се различават по същество от това, което се казва от т. нар. туркофили. Като коментира политиката на Сърбия и Русия по отношение на българите, в. "Знаме" заключава: "Сърбия ни е лъгала със своя шарлатанстващ патриотизъм в продължение на всичкото свое съществуване, ... а Русия, тая мнима защитница на славянството, тя употребява още по-радикални средства, за да изтрие от лицето на земята "българските колонии"⁷.

Налагането на руския език в българските колонии засилва антируските настроения както сред емиграцията, така и във вътрешността на страната. Органът на младите около Ив. Касабов в. "Народност" публикува статиите

"Няколко слова за положението на българските колонисти под Молдавското и Руското управление"⁸ и "Впечатление от едно пътешествие в Българските колонии в Руска Бесарабия"⁹, в които се изтъкват много аргументи за незащитане на българското образователно дело.

По повод писанията на В. Григорович, че в Комрат се говори арнаутски език, в. "Македония" публикува статия "За българските народни училища в Бесарабия", в която между другото се казва: "После това имат воля още и да се сърдят братята руси, че българите били туркофили. А че коя е тая овца, която сама отива в устата на вълка?" В статията категорично се заключава, че българските преселници в Комрат са от селища, в които никога не се е говорил арнаутски език¹⁰.

В завързалия се спор В. Григорович е твърде откровен и заявява, че когато се разглежда въпросът за това на какъв език да се преподава в комратското училище, "то не трябва да се креска от боязан за цялостта на българската народност. Тая цялост я няма в колонииите. Здравият разум още от сега, преди да се отвори комратското училище, предпочита руският език"¹¹. В отговор в. "Свобода" е още по-категоричен: "Не, българите желаят да се учат и да живеят български и ако е това запретиено в Русия, то е крив ни българският език, ни българската книжевност"¹².

Антируски настроения създават и идеите на панславизма, които се манифестират открито от идеолозите на славянофилството. Макар че тези идеи имат глобален характер, те засягат пряко и българските преселници в Русия. Стремелът към обединяване на целия славянски свят под крилото на руския орел възбужда духовете и националните чувства. По страниците на възрожденските вестници се поместват много материали, които разясняват идеите на панславизма и последствията от тяхното евентуално реализиране. Особен интерес в това отношение представлява статията "Панславизъм", поместена във в. "Дунавска зора". Панславизмът според вестника възникнал в началото на XIX в. и неговата същност се заключава в "стремление, което има за цел да състави от разните славянски народности една само народност, според едни, под един само скиптър, а според други, под едно конфедеративно управление". По-нататък се казва, че от тази същност произтичали винаги две противоположни намерения: "едното в полза на аристокрацията и противопоставено на славянщината, а другото в полза на демокрацията и съобразно с естествения славянски характер". В заключение се подчертава, че онова правителство, което е предприело инициативата на това общославянско дело, ако под думата съединение подразбира подчинение, не ще сполучи¹³.

Ако в. "Дунавска зора" разкрива някои основни моменти в идейните виждания и практическите намерения на панславизма, то много преди него органите на по-радикално настроените кръгове и тези на по-консервативно ориентирани се обявяват решително срещу мечтанията на славянофилите. В. "България",

редактиран от Др. Цанков и проповядващ уния с католическата църква, отправя остри нападки срещу съществуващите в Русия порядки: "Да погледнем например руските вестници. Какво не са рекли и какво не думат всеки ден против турското правителство, както и против другите европейски правителства. И при това Русия представлява пред Европа безчестното зрелище на 30 000 000 роби, сир /еч/ един народ толкова голям, колкото са всичките жители на Отоманската империя"¹⁴.

Позицията на в. "България" може лесно да бъде обяснена с неговата профренска ориентация, но едва ли може да се спори по въпроса, че той казва истината за положението на руските селяни. В същото време вестникът на Раковски "Дунавски лебед", който е с чисто българска насоченост, отбелязва: "Ний, които толкова страним от панелинистката /идея/ и се силим да се отчигарим от нея чрез отделянето си от гърците, колко повече сме и трябва да сме далеч от панславистката, която е хиляди пъти по-опасна и по-гибелна за народността ни от първата"¹⁵. Приблизително същите разсъждения се срещат и във в. "Турция": "Панславистите от север и панславистите от юг захванаха пак да лудуват. Времената са изменени. Секи народ търси народните си права. Тъмният хоризонт, под който Русия измами толкоз народности, се разясни вече"¹⁶. Интересно е, че дори такъв убеден русофил като П. Кисимов не приема идеите за обединението на славянските народи по начина, начертан от панславистите. В брошурата си "България пред Европа", написана в късната есен на 1866 г. и издадена през декември от името на ТЦБК, той отбелязва, че Европа напразно се страхувала от панславизма. Всеки славянски народ се стремил към свобода и към самостоятелен политически живот. "Българският народ, като всеки народ, има своя книжевност, своя народна история, свой народен бит, отделни от всяка друга славянска породица, има и своя отделна бъдещност". Всичко това показвало, че обвиненията към българите в панславизъм са безпочвени. Европейските сили трябвало да напуснат неоправдания си антагонизъм с Русия по Източния въпрос и да пристъпят незабавно към неговото разрешаване¹⁷.

На 6 април 1867 г. княз А. Горчаков връчва на френското правителство меморандум за "Реформи в Турция и за действителното подобрене положението на християнските населения там"¹⁸. Този меморандум представлява всъщност контрапредложение на реформената програма, предложена от Франция на Турция на 24 февруари 1867 г., известна като "Нота върху Хатти Хумаюна от 1856 г." Докато френското правителство предвижда реформиране на империята в духа на оповестения на 18 февруари 1856 г. Хатти Хумаюн, руският меморандум настоява за създаване на автономни области в европейските владения на Турция с тенденция към пълното им откъсване от властта на султана.

Според Русия разделянето на европейските владения на империята на отделни автономни области трябвало да бъде съобразено с народностния състав на

населението. Като застава на тази позиция, Петербургският кабинет предлага следното разделение: 1. Смесеното население на Румелия и една част от Македония ще образува една провинция; 2. България - втора провинция; 3. Босна, Херцеговина, Северна Албания и Стара Сърбия - трета провинция; 4. Епир, Южна Албания, Тесалия и една част от Македония - четвърта; 5. Спорадските острови, начело с о. Хиос - пета провинция¹⁹.

Меморандумът възбужда духовете както в европейския дипломатически свят, така и сред покорените християнски народи. Определено трябва да се подчертае, че посочените провинции не отговарят на оповестения определящ принцип - народностния състав на населението. Така българското население се разпокъсва в три области, албанското в две, гръцкото в две и т. н. Трудно е да се отговори на въпроса защо Русия предлага точно това разделяне, но то се оказва неприемливо за голяма част от засегнатите. Именно отсъствието на приемливо обяснение на този акт предизвиква страх от неоповестените истински цели на Русия.

Българският печат не оставя без коментар руските предложения. "Дунавска зора" публикува целия меморандум, а "Македония" подхвърля язвително: "Русия като изкара делото по оцивилизоването си в Полша, желае сега да направи честити християните на Изток"²⁰. И по-късно вестникът на П. Р. Славейков е непримирим с идеите на славянофилите: "Панславизмът не дава никакъв повод за съединение в царства, когато нямат нито общ език и книжнина, нито тясно и честно съпричастие, освен ако се допусне някоя сила, както на Русия, да стегне връзките както й се ней ще"²¹. И още по-късно, през 1871 г., "Македония" отбелязва: "Панславизмът не може днес без Русия, а това е то, което ние не щем. Да признаем първенството на Русия ще каже да наведем глава под нейната желязна власт"²².

Още по-остро по този въпрос се изказват органите на революционно-демократичното крило в българското националноосвободително движение. Каравеловият в. "Свобода" подчертава, че ако Русия дойде да освобождава, тя ще срещне пълно съчувствие, но ако дойде да завладява, ще си спечели нови неприятели, между които ще бъдат и християните в Турско. "От Петербургският кабинет тия /славяните/ трябва да очакват или голямо добро, или голямо зло, а от Западна Европа - нищо"²³. Органът на БРЦК е категоричен, че "свободата се не дава, а се взема; и всичко що е дадено, не може да хване корен в народа и затова то също се изгубва, както е дошло"²⁴. Като защитава Дунавската федерация, Каравелов я противопоставя на Русия, но и на останалите сили, заинтересовани от Източния въпрос. Според него надеждите на балканските християни в Русия "ще бъдат причина да страдаме още цяло столетие". След като Западна Европа се страхувала от руските завоевателни планове тя трябва да се радва, когато на Балканите се създава такава сила, "която ще бъде в състояние да се бори с всеки неприятел". Същата линия поддържат по-късно и в.

“Независимост”²⁵, и в. “Знаме”²⁶.

Така почти целият спектър от идейни течения в българското общество се обявява решително срещу незачитането на българските преселници в Русия и срещу домогванията на панславизма към християнските народи в пределите на Турция и Австро-Унгария.

Проблемът за русофилството и русофобството в българския общественостно-политически живот през XIX в. и особено до 1878 г. е изключително сложен. В предложената статия се обръща внимание само на един аспект, свързан с появата на антируски настроения сред българите. За цялостното му изясняване обаче е необходимо многоаспектно разглеждане на всички мотиви, влияещи върху него. Тук е необходимо да се подчертае, че вината за появата на русофобството не трябва да се прехвърля единствено върху Русия. Тя може да се търси и в поведението на отделни българи, и в поведението на някои политически групировки, които оказват влияние за появата на неприязненост спрямо северната империя. Съзнателната политика на Турция и западните велики сили в тази насока също има своето място в разисквания въпрос. И поведението на Сърбия, Гърция, Румъния, Черна гора не може да се подминава без внимание. Целият този комплекс от проблеми трябва да се свърже с политиката на Русия по отношение на славянството, със завета на Петър I, с програмите на Екатерина II и Николай I, с начертанията на ранното и късното славянофилство, за да се получи един задоволителен отговор за корените и същността на русофобството.

Що се отнася до конкретния въпрос, поставен в настоящата статия, напълно ясно е, че почти всички течения в българското възрожденско общество се обявяват в защита на преселниците и открито изказват недоволството си от бруталността на Русия. А това не може да не доведе до антируски настроения, до засилване на страха от панславизма и до катализиране на русофобски чувства сред мислещата част от българите.

БЕЛЕЖКИ

¹ Минцес, В. Държавнополитически и социално стопански идеи в българската доосвободителна литература. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XVI–XVII. С., 1900, 13–18.

² Никитин, С. А. Южнославянские связи русской периодической печати 60-х годов XIX в. – В: Ученые записки Института славяноведения. Т. VI – М., 1952, с. 90.

³ Архив Санкт Петербургского отделения института истории России /по-нататък АСПОИР/, ф. 36 /арх. Воронцовых/, оп. 1, ед. хр. 210, л. 1–151 /Записки о войне России с Портою/.

⁴ Пак там, л. 88.

⁵ Дунавски лебед, бр. 7, 27 окт. 1860.

⁶ Турция, бр. 6, 2 септ. 1864.

⁷ Знаме, бр. 13, 4 апр. 1875.

⁸ Народност, бр. 37, 18 авг. 1868.

⁹ Пак там, бр. 13 16 февр. 1869.

¹⁰ Македония, бр. 8, 2 дек. 1869.

¹¹ Циркуляр по управлению Одеским учебным округом. Одеса, 1869.

¹² Свобода, бр. 4, 26 ноем. 1869.

¹³ Дунавска зора, бр. 18, 11 март 1868.

¹⁴ България, бр. 66, 22 юни 1860.

¹⁵ Дунавски лебед, бр. 29, 11 апр. 1861.

¹⁶ Турция, бр. 39, 13 февр. 1865.

¹⁷ Кисимов, П. Исторически работи. Монте спомени. Ч. II, С., 1901, 19–20.

¹⁸ Генев, Г. П. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Ч. II. От Парижкия конгрес /1856 г./ до Ньойския договор /1919 г./ С., 1926, с. 204.

¹⁹ Пак там, 204–205.

²⁰ Македония, бр. 7, 18 ян. 1868.

²¹ Пак там, бр. 16, 13 ян. 1870.

²² Пак там, бр. 49, 7 февр. 1871.

²³ Свобода, бр. 49, 11 ноем. 1870.

²⁴ Пак там, бр. 7, 17 дек. 1869.

²⁵ Независимост, бр. 29, 4 апр. 1874.

²⁶ Знаме, бр. 13, 4 апр. 1875.